

Antal Zsolt

Csokonai és a nevelés

A tudomány, a művészet és az éltető
emberi kapcsolatok harmóniája

Absztrakt

Csokonai Vitéz Mihály a magyar felvilágosodás egyik legjelentősebb költője volt. Ebben a tanulmányban a neveléssel kapcsolatos nézetei, illetve pedagógusi tevékenysége kerül röviden bemutatásra. Kétszer volt alkalma rövid ideig tanítani középfokú oktatási intézményben: Debrecenben 1794/95-ben és Csurgón 1799-ben. Csokonai nevelőként – egyik nagy példaképe, Jean-Jacques Rousseau nyomán – kiemelten fontosnak tartotta a természetközpontúságot, a tanulók igényeire szabott tanmenetet, a csoportdinamikára alapuló közösségszervezést és az értékközvetítést. Mindkét tanári tevékenykedése idején színdarabot írt, amelyet tanítványaival elő is adatott. A dolgozat eredménye, hogy az abban olvasható tények ismeretében kijelenthetjük: a tudomány, a művészet és az éltető emberi kapcsolatok harmóniája jellemezte Csokonai pedagógiáját.

Kulcsszavak: Csokonai, költészet, művelődéstörténet, iskolai színjátszás

A tanulás, a tudás, a műveltség, az erudíció hagyományosan jelen volt a költő, drámaíró, szerkesztő Csokonai Vitéz Mihály családjában. Dédapja, Csokonai Ferenc református teológiát végzett és lelkészként tevékenykedett a Dunántúlon: előbb Győrött, később Alcsúton. Az ő fia, a költő nagyapja, Csokonai László ugyan fiatalon elhunyt, de rövid szolgálata idején Győrött működött prédikátorként. Árván maradt fiát, Józsefet – a költő édesapját – már nem vonzotta az egyházi pálya, ezért borbélynak tanult a nagyszombati orvosi iskolában, majd 1772-ben nyitott borbélyüzletet először Sümegen, majd Debrecenben. A borbélyok, más néven seborvosok akkoriban a hajnyírás és a borotválás mellett kvalifikációt igénylő kisebb műtéti beavatkozásokat is végrehajtottak, valamint fogat húztak, eret vágtak (Madarászné 2021, 325–366).

Csokonai Vitéz Mihály édesanyja, Diószegi Sára mindvégig támogatta fiát abban, hogy értelmiségivé, művelt emberré váljon. Férje korai halála után a nehezebb anyagi körülmények között is segítette gyermekének taníttatását. Mivel tandíjat nem tudott fizetni, naponta hét-nyolc diáknak biztosított egyszeri ebédet, aminek fejében Csokonai tandíjmentességben részesült a patinás debreceni kollégiumban.

Debrecen az 1770-es évek végén mintegy harmincezer lakosával Magyarország legnagyobb városa. Kereskedelmi, kulturális, oktatási és vallási központ, a „kálvinista Róma”. Csokonai felmenői közül ketten közvetlenül kapcsolódtak a debreceni közülethez és a civis polgársághoz: apja, Csokonai József egy időben a borbélyok céhmestere volt, míg anyai nagyapja, Diószegi Mihály, a szabómester céh vezetője, valamint a tizenkét fős városi belső tanács (mai szóhasználatlal élve városi közgyűlés) tagja, esküdt volt (Szilágyi 2014).

Az, hogy a személyes családi példák mélyen beépültek Csokonai identitásába, bizonyítja gróf Festetics Györgynek, a keszthelyi Georgicon – az ország első mezőgazdasági tanintézete – alapítójának 1798. január 22-én írott levele. Ebben így fogalmazott: „Debrecenben születtem, Bihar vármegyében, Győrből származott nemes és tanult atyától, de akitől megfosztattam még neveletlen koromban” (Csokonai 1987, 395). Mind a nemesi származás, mind a tanultság értéként jelenik meg ezekben a sorokban.

Csokonai a debreceni református kollégiumban, az alsó tagozaton hétéves korában kezdte meg tanulmányait. Ekkor, ahogyan Dombó Márton jogász, költő, Csokonai barátja fogalmaz, „az édesanyjai ölből általadódik az őelőtte sokkal edesebb múzsák ölébe” (Bertók 1973, 29). Akkoriban a kollégiumban három szintje volt az oktatásnak: az alsó tagozaton írni és olvasni, összevonni és kivonni

1. kép. A Debreceni Református Kollégium a XVIII. században

tanultak a diákok; a felső tagozaton pedig már gimnazistáknak, vagy a latinistáknak nevezték őket; ezt követően pedig már a főiskolai fokozat következett.

Csokonai kitűnő tanuló, több területen átlag feletti tehetség volt, ami hozzájárult ahhoz, hogy tanárai habitusának megfelelő egyéni elbánásban részesítették. Kedves tanára volt Kovács József, aki az ötödik, poétai osztályban tanította, és saját bevallása szerint ő fedezte fel diákja költői tehetségét. Így vallott később a diák Csokonairól: „Erőltetni a tanulásra, annyival inkább a versírásra sohasem lehetett, melyet én kitanulván, egész szabadságban hagytam, hogy írjon, vagy ne írjon, mikor többi tanulóársai írtak. Sőt még a leckék járásában is egész szabadságot szeretett volna. Ha ő ki nem aludta magát, egész nap kedvetlen volt: tehát én megparancsoltam neki, hogy a hatórai leckére ne jöjjön fel” (Bertók 1973, 24–25).

Ezek a személyes tanári „kedvezmények” a kollégium szigorú napirendjét figyelembevéve nagy szabadságot biztosítottak a kibontakozó alkotóember számára. A napirend szerint ugyanis a növendékek hajnali háromkor keltek a harangszóra, akkor rendbeszedték magukat, majd reggeliztek és tanultak. Hat órákor kezdődött a tanítás, ami tíz óráig tartott. Délben ebéd volt, utána folyta-

tódott az este hétig tartó oktatás, amelyet – a kilenc órai lefekvésig tartó – esti áhítat követett.

A debreceni diák Csokonai a főiskolai szintre érve, a kollégisták számára előírtaknak megfelelően, egyenruhát hordott: bokáig érő fekete köntöst, sötétzöld alapon sárga szegélyű posztószűrt (tógát), csizmát, valamint a sinkó elnevezésű magas süveget. Már ez az öltözet önmagában is a kollégiumi közösséghez való tartozást mutatta és bizonyos társadalmi presztízst biztosított viselőjének.

Csokonai a francia forradalom kitörésének évében (1789) a hatodik helyen állt a legjobb tanulók között. Ebben az időszakban ismerkedett meg Csokonai Jean-Jacques Rousseau munkásságával. Mindent, amihez hozzáfért, elolvasott tőle. Nem volt persze nehéz dolga, hiszen a görög és a latin mellett a német, a francia és az olasz nyelvet is elsajátította kollégiumi éveiben, emellett társaival önképzőkört alakított és a számára német, francia és olasz nyelvű folyóiratokat járattak közösen.

Rousseau nevelésről vallott nézeteit Csokonai gyorsan befogadta és nevelői munkájába adaptálta a „természetes nevelés” elvét, vagyis azt a pedagógiai alapállást, hogy nem szabad siettetni a gyermeket képességeinek fejlődésében, hanem mindig az adottságaiból és személyiségéből kiindulva, az igényeinek megfelelően kell az önálló gondolkodását fejleszteni, szem előtt tartva, hogy az ember egyik legfontosabb küldetése, hogy boldog és szabad legyen (Rousseau 1957). Szintén Rousseau nyomán megbecsülte és tisztelte a természetet. Egyik levelében írta Széchényi Ferencnének: „én a természetnek fia, barátja s tisztelője vagyok. Egy fakadó forrást, egy árnyékos fát, egy homályos kertet vagy erdőt most is nemcsak a versemben, hanem a szívemben is az emberek felett becsülok” (Bertók 1973, 45).

Már a főiskolai éveit töltő kollégistaként lehetősége volt a rousseau-i nevelési elvek gyakorlati alkalmazására, miután: „1794. január 11-én rendkívül szigorú vizsgáztatás alapján az igen kiváló Csokonai Mihályt, aki igen járatos a görög, latin, olasz és magyar költészetben, kiváltképp ismeri az esztétikát, könnyed és kiváló költő, a poétai osztály élére állították” (Bertók 1973, 63).

1794 áprilisában kezdte meg a tanítást, a preceptorstábot. Noha már az első napon késve érkezett meg a negyvenhét fős osztályba, hamar népszerűvé vált a tanulók körében, ugyanis a tanítás mellett a közösségszervezésen is sokat munkálkodott. Tanításmódszertanát a személyesség jellemezte, s a nálánál mindössze négy-öt évvel fiatalabb diákjait a barátainak tekintette.

Az általa oly nagyra becsült Rousseau pedagógiai gondolatainak nyomvonalán haladva a fiatalok természetes kíváncsiságára építve igyekezett a figyelmüket felkelteni és fenntartani. Ennek jegyében a tavaszi idő beálltával az órákat a szabadban tartotta. A debreceni Nagyerdőben sétálgatva tanított. A növények és az állatok megfigyelésével bevezette a kollégiumban azidáig nem oktatott természetrajzot. Használta a mai fogalmaink szerinti élménypedagógia adta lehetőségeket is. Az adott pillanat tudatos megélése és az adott helyzetbe való beilleszkedés, és az ezek nyomán felmerülő kérdések és élmények alapján megszerzett információ, tudástartalom megszerzése és elsajátítása a pedagógiai módszertanának a része volt.

A már említett Dobby Márton megállapítása szerint a költő olyan nagy hévvel tanította az irodalmat, hogy szinte színészi játékot produkált óráin, ahová a diákjai úgy jártak, mintha színházba mennének. Mint Csokonairól írott könyvében fogalmazott: „Ily tűzzel, ily elevenséggel, most méltóságosan, majd nevetéssel, most felháborodva, majd lecsendesedve beszélvén, tanítván ő: a követett személyeknek mind karaktere, mind egész históriája s természete tanítványi fejében egyszerre megragadt, s az ő tanítványi, ahelyett, hogy a hideg leckéktől idegenkedtek volna, az ő iskolájába, mint teátrumra, egymást törve mentek. A tanítványival való bánásmódja is egészen különbözőt attól, mely ott szokásban volt. Egy 21 esztendő fiatal inkább barátinak hitte az ővele csak nem egyforma idejű ifjakat, mint tanítványinak. Együtt sétált, mulatott, játszott és, hogy semmit el ne titkoljak, gyakran a tartózkodást nem esmerő barátságának érzési között együtt is pipázott azokkal, sőt, legalább amint vádolták, együtt is ivott” (Dobby 1955, 21–22).

Csokonai alkotói tevékenységének eredményeit is folyamatosan integrálta a tanítás és tanulás folyamatába. Karácsonyi bemutatóra készülve 1794 novemberében már egyik színdarabját kezdte próbáltatni diákjaival. A poétikai osztályteremben tartották a próbákat, ahová egy alkalommal Csokonai egy korsó borral érkezett, majd a diákokkal iszogatott, pipázgatott és énekelt. Az esetnek híre ment és megütközést váltott ki a kollégium vezetésében. Részben a diákság körében megfigyelhető népszerűségét, részben a költői sikereit (ekkor már élvezte Kazinczy Ferenc barátságát és bizalmát, aki egy évvel korábban már, mint jeles lírikust köszöntötte) megirigylő professzorok 1794 decemberében a kollégiumi törvényszék elé állították. Megfeddték, megdorgálták, és lejjebb helyezték a tanulói rangsorban és megfenyegették, hogy ha betegségről (amelyre hivatkozva az esti áhítatot és a reggeli istentiszteleteket rendszeresen elmulasz-

2. kép. Debreceni református kollégiumi diákok
1775. évi egyenruhájukban

elsőként a kollégium történetében, magyar nyelven mondott beszéddel búcsúzott a következő szavakkal: „Nemes Tanulók! Kikben épül a tudományoknak és a hazának reménye, bimbózik öröme, sugározik jövődő dicsőségének vidító hajnala! Jól esmértek engemet, magam hordozását, tudományom egész voltát; ti legközelebből néztetek engemet minden fordulásaimban, titeket hívlak tanúknak akkor, mikor már tanúra nincs szükség; de a szívek tribunáljánál, a gondolatbírák előtt, hol a hír a kínzó vagy szabadító poroszló, a morál a törvény, a nyelv a békókat vagy nyakakat elvágó éles szablya, ezen törvényszék előtt hívlak én tanúknak benneteket arra, hogy én voltam-e valaha rossz lelki esméretű oskolai gazember, voltam-e, ha sokat ímmel-ámmal tanultam is, amit itt kellett volna tanulnom, korhel, idővesztegető, here? Ti tegyetek erről bizonytságot a ti szíveitekben és mások előtt, ti, akiknek én sem ártani, sem használni nem tudok. A ti mostani fáradozástokat boldogítsa a jóltévő istenség, adjon tinéktek nagy lelket, hogy magatoknak nagyobb tökéletességekre, édes hazánknak s boldog-

totta) nem visz nekik orvosi igazolást, akkor el kell hagynia a kollégiumot.

A sértődött és csalódott Csokonait később – miután a kollégium igazgatójával vitába keveredett és nem adta meg neki a kellő tiszteletet – újabb fegyelmi eljárásnak vetették alá, amely után lemondott tanítóságról és levette a kollégiumi egyenruhát. Bár még legációba, vidéki adománygyűjtő útra küldték Kiskunhalasra és Szabadszállásra, ahonnan nem tért vissza, hanem Pestre ment és végignézte Martinovics Ignác és jakobinus társai kivégzését.

1795. június 15-én mintegy négyszázöven diák előtt,

„talan nemzetünknek nagyobb dicsőségére embertársatoknak több-több segítségére lehessetek” (Csokonai 1987, 370).

Erre reagálva 1795. június 20-án a kollégiumi törvényszék úgy döntött, hogy minden tanuló jogviszonyát megszüntetik, eltiltják a kollégiumba való bejárásától, a diákokkal való érintkezéstől, és úgy döntöttek, hogy semmilyen bizonyítványt vagy ajánlást nem adnak neki azidáig végzett tanulmányairól és munkájáról. Csokonai néhány nappal később elhagyta a várost, tanulmányait pedig a sárospataki kollégiumban folytatta, de fél év múlva azt is félbeszakította.

Csokonai néhány évvel később még egyszer dolgozhatott tanárként, igaz, ismét nagyon rövid ideig. 1799 áprilisában az újonnan létrehozott csurgói gimnázium helyettes tanárává nevezték ki, arra a pár hónapra, amíg a kinevezett tanár, Császári Lósi Pál a jénai egyetemen tanult. Májusban kezdte meg tanári tevékenységét a település legszebb – és egyetlen emeletes – épületében.

Egy héttel munkája megkezdése után a következőket írta Sárközy Istvánnak, a területileg illetékes református egyházmegyei gondnoknak: „A keresztény regulát veszem fel a helyheztetésem maximául (alapelvként) és aszerént így dolgozom mintha mindég ebbe és így élnél s úgy könyörögöm a Tekintetes Urnak, úgy élek, mintha minden percben el is kellene innen költözni. Vítæ csurgóiensis summa brevis spem nos vetat inctoræ longam! (A csurgói tartózkodás rövid időtartama nem engedi a hosszú távú remény kialakítását!) Hanem addig is azon törekedem, hogy ahhoz szoktassam növendékeimet, mi a régi mechanika, mi a mai gondolkodó és gondolkodtató tanítás, mi az iskolai s boldog elfelejtésnek szentelt pedantság, mi a valóságos embert formáló tudás, mi az Orbilius (kegyetlenül vesszőző tanító) és mi az emberszerető oktató, akit az ő (akár élő, akár holt tanítóitól vett kincset s az miatt való adósságot, uzsorájával együtt kívánja a fiatal emberiségnek lefizetni)” (Csokonai 1987, 404–405).

A csurgói gimnáziumban azonban sem tankönyvek, sem tanszerek nem álltak rendelkezésére és tanítvány is csupán jó tucatnyi volt. A tanítási módszerének középpontjában az önálló gondolkodás képességének fejlesztése állt és a célja valóságos és embert formáló tudás átadása. Gaál László, egykori diákja, írásainak és életrajzi adatainak későbbi gyűjtője, így emlékezett erről: „Ha tanítványa gyengélkedett a felfogásban, ott kezdette a világosítást, ahol felfogható eszét állani észrevette. S a tanítvány örült útba vezettetésén, s nem volt oka elcsüggedni” (Bertók, 1973, 145).

Az egyébként hagyományosan unalmas latin szónoklattant humorosan és szórakoztató módon oktatta, akárcsak a többi tárgyat, mert ezen kívül növény-

tant, történelmet, földrajzot és természetrajzot is tanított. Ez utóbbi tárgyat Csurgón is ő vezette be. A júliusi vizsgaidőszakra betanította diákjainak egyik színdarabját, a *Cultura* című vígjátékát (Csokonai 1987, 191–219). Ezzel is reprezentálni akarta, hogy nemcsak tanár, hanem költő és színműíró is. Olyannyira komolyan vette feladatát, hogy az 1799. július 12-i záróvizsgára – harminc forint előlegből vásárolt – új mentében, zsinóros nadrágban és sarkantyús csizmában jelent meg. A vizsga szépen alakult és a színdarab is sikert aratott. Az előadás közben egy Rákóczi-nótát is elénekelték, amelyből aztán később gondja származott Csokonainak, aki szeptemberben, helyettesítési ideje lejártával elhagyta Csurgót – és ezzel együtt a pedagógusi pályát.

Csokonai Vitéz Mihály – a szó szoros értelmében vett – nevelőként kiemelten fontosnak tartotta a természetközpontúságot, a tanulók igényeire szabott tanmenetet, a csoportdinamikára alapuló közösség-szervezést és az értékközvetítést – természetesen a kötelező és előírt ismeretanyag átadása mellett. Mindkét tanári tevékenykedése idején színdarabot írt, amelyet tanítványaival elő is adatott.

Az előbb elmondottak alapján talán nem alaptalanul vélem úgy, hogy a tudomány, a művészet és az éltető emberi kapcsolatok hármassága jellemezte Csokonai pedagógiáját.

Felhasznált irodalom

- Bertók László. 1973. *Így élt Csokonai Vitéz Mihály*. Budapest: Móra Könyvkiadó,
- Csokonai Vitéz Mihály. 1987. *Válogatott munkái. 2. köt.*, szerkesztette Vargha Balázs. Budapest: Szépirodalmi Kiadó.
- Domby Márton. 1955. *Csokonai élete és kortársak emlékezései Csokonairól*, sajtó alá rendezte és a jegyzeteket írta Vargha Balázs. Budapest: Magvető Könyvkiadó.
- Rousseau, Jean-Jacques. 1957. *Emil vagy a nevelésről*, fordította Győry János. Budapest: Tankönyvkiadó.
- Madarászné Kajdacsai Ágnes. 2021. „Csokonai rokonai.” In *Acta Papensia* 3–4: 325–366. <https://doi.org/10.55954/AP.2021.3-4.325>
- Szilágyi Márton. 2014. *A költő mint társadalmi jelenség. Csokonai Vitéz Mihály pályafutásának mikrotörténeti dimenziói*. Budapest: Ráció Kiadó.